

NEZİR DURKİLİ'NİN NÜZHETÜ'L-EZHÂN'I IŞIĞINDA KAFKASYA'DA İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUM

Kamran Abdullayev

Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâğatı Bilim
Dalı

Asst. Prof., Karadeniz Teknik University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language
and Rhetoric

Trabzon, Turkey

kabdullah1984@gmail.com

orcid.org/0000-0003-2368-7338

Öz

Tarih ve biyografi alanında yazılan eserlerin Kafkasya bölgesinin öğrenilmesinde önemli yeri vardır. Bu alanda günümüze kadar bulunmuş en son yazılan eserlerden biri *Nüzhetül-Ezhân* eseridir. Nezîr Durkilî'nin tam olarak bitiremediği bu eser, yarım haliyle bile çok önemli kaynaklardan sayılmaktadır. Genel olarak XIX. asırda yaşamış Kafkasyalı âlimlerin hayatlarından bahseden eserde, Sünnî ve Şîî âlimlerin biyografilerine yer verilmekte ve mezheb konusunda bir ayırım yapılmamaktadır. Ayrıca Kafkasya tarihinde unutulmaz bir yeri olan Şeyh Şamil'in cihâdına ayrı bir bölüm tahsis edilmiş ve bu bölümde Şeyh Şamil'in biyografisi ile beraber, onun yanında bulunan mücâhid âlimlerin de biyografilerine yer verilmiştir. Eserde ağırlıklı olarak XVIII. ve XIX. asırda yaşamış iki yüz civarında âlimin biyografisine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Biyografi, Nezîr Durkilî, Kafkasya, Dağıstan, Azerbaycan.

Nadher ad-Durgili And The Science and Culture Condition in Caucasia Through His Book Nuzhatu'l-Adhan

Abstract

The works which were written on history and biography field play crucial role in understanding if Caucasian region. The one of the latest works on this topic is Nuzhatu'l-Adhan that reached to our time. This work is considered one of the most important works though Nadhir ad-Durgili could not complete the work. Generally, the work talks about biography of Caucasian scholars who lived in 19th, also biography of Sunni and Shiite scholars took part in the book without sectarianism. On the other hand, one chapter of the work is separated for Sheikh Shamil's jihadist movement who is the memorable figure in the Caucasian history as this chapter includes biography of Sheikh Shamil and biography of his jihadist scholars friends. Mostly the book contains biography of two hundred scholars lived in 18th the and 19th century.

Keywords: Arabic, Biography, Nadher ad-Durgili, Caucasia, Dagestan, Azerbaijan.

GİRİŞ

Kuzey Kafkasya İslam tarihinde erken dönemden başlayarak Türk-İslam medeniyeti merkezlerinden biri olmuş coğrafyalardandır. Burada meydana gelen kültürel mirasın büyük bir kısmını bölge alimleri ve onların yazdıkları eserler oluşturmaktadır. Bunlardan üzerinde durulması gereken en önemli yazarlardan biri de Nezîr Durkilî'dir. Çok yönlü bir âlim olan Nezîr Durkilî,

Arap edebiyatı, Kafkasya tarihi, Fıkıh ve diğer alanlarda eserler kaleme almıştır. Eserlerinin tamamını Arapça olarak yazmış Durkilî'nin hiçbir eseri tahkik edilmemiştir. Hakkında yapılan çalışmaların tamamı da Rusça olarak yapılmıştır. Ömrünün bir kısmını Sovyetler döneminde geçirmiş müellif, tüm zorluklara rağmen ilmî çalışmalarını aksatmamıştır. Günümüze yakın sayılabilecek bir dönemde yaşamasına rağmen, Durkilî'nin bazı eserleri hala bulunamamıştır.

Durkilî'nin eserleri hakkında çalışmalar, Sovyet döneminde (1970'li yıllarda) başlamıştır. Bu dönemde bulunan bazı eserler hakkında incelemeler ve Rusça'ya tercüme faaliyetleri ise Sovyetlerin dağılmasından sonra yapılmıştır.

Bu çalışmada yazarın daha çok tarih alanında yaptığı çalışmalardan bahsedilecektir. Yazar, Kafkasya tarihi hakkında iki eser kaleme almıştır. Bunlardan biri *Nüzhetü'l-Ezhân*, diğeri ise *Mirâtu z-Zamân fi Târihî Dağıstan* isimli eserdir. Her iki eser de Arapça yazılmıştır. Bu eserlerden *Mirâtu z-Zamân* hala bulunamamıştır. Bu yüzden müellifin bu alandaki düşüncelerinin tamamına erişme imkânımız olmamıştır. Ancak müellifin kendisinin de belirttiği gibi, 'tamamına erişilemeyen bir şey, tamamen de terkedilmez' görüşünden hareketle elimizdeki kaynaklar çerçevesinde Durkilî'nin fikirleri öğrenilmeğe çalışılmıştır.

Nezîr Durkilî'nin, Kafkasya tarihi ve biyografi alanında bölgede yazılmış en son eserlerden olan *Nüzhetü'l-Ezhân* isimli kitabından hareketle, XIX. asırdan itibaren XX. asrın başlarına kadar geçen sürede Dağıstan, Çeçenistan ve Azerbaycan coğrafyasında yaşanan ilmî ve siyâsî hareketlerden bahsedilecektir.

1. XIX. ASRIN SONU VE XX. ASRIN BAŞLARINDA KAFKASYA'DA İLMÎ VE SİYASÎ DURUM

Dağıstan tarihi ile ilgili eser yazan âlimlerin neredeyse tamamı, eserlerinin ilk kısmına 'Eski dönemlerde Dağıstan'da âdetler kural yerine geçmekteydi' sözleriyle başlamaktalar. Ancak XIX. Asrın sonlarında durum tamamen değişmişti. Gazi Muhammed'in başlattığı şeriatı hâkim kılma çabaları, Şeyh Şamil'le beraber artık maksadına ulaşmıştı. Şeyh Şamil'in lideri olduğu İslam Emirliği'nde geçerli olan kurallar Kurân ve Sünnet temelli kurallardı. Ruslar'ın İslam Emirliği'ni ortadan kaldırmasından sonra, Dağıstan halkları arasında yine şeriat kurallarına göre hüküm verilmiştir. Yani Şeyh Şamil'le

birlikte artık eski düzen de ortadan kalkmıştı. ¹ Ruslar, halkın şeriat kurallarına göre kendi aralarında karar vermelerine müdâhale etmemiş ve ülkenin özerkliğini resmî olmasa da kabul etmişti. Bu durumdan dolayı bölgede yaşayan fıkıh âlimleri, Dağıstan'ın Rus işgalinde olmasına rağmen yine Dârul-İslâm sayıldığı görüşünü kabul etmişlerdir.²

Şeyh Şamil'in Ruslara teslim olmasından sonra Kafkasya'nın genelinde kısmî bir sükûnet yaşanmıştır. Bu dönemde Çarlık Rusyası'nı zor durumda bırakacak çapta bir isyan hareketi olmamıştır. Çarlık Rusyası'nın yaptığı zulümlere karşı ara sıra bölgesel olarak isyanlar olsa da, bu isyanlar kısa sürede bastırılmıştır. Osmanlı-Rusya savaşları sırasında, Kafkasya'dan Osmanlı Devletine göç eden bazı şahıslar bölgeye gönderilerek Rusya'ya karşı toplu bir ayaklanma başlatılmaya çalışılsa da, bunda başarılı bir sonuç alınamamıştır. Osmanlı'dan yardım gönderileceği vaadi ile gelen bu şahısların çağrısına uyularak başlatılan isyanlar, beklenen yardımın gelmemesi üzerine Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış, Osmanlı Devletinin gönderdiği bu kişiler ise öldürülmüştür.³

Çarlık Rusyası'nın 1917 senesinde çökmesi ile birlikte bölgede yeni bir durum ortaya çıkmıştır. Rusların bölgeden çekilmelerinin ardından, 1918 senesi Mayıs ayında Dağıstan, Azerbaycan ve Gürcistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Osmanlı Devleti'nin desteği ile bağımsız olan Azerbaycan ve Dağıstan, Osmanlı ordusunun Mondros Mütarekesine uygun olarak bölgeden çekilmesinin ardından yeniden Rusya'nın işgali altına girdi. Sovyet Rusya'sı, işgalin yeni başladığı dönemlerde kendisinin bölge halklarının bağımsızlığını tanıdığı, mazlum halklara yardıma geldiği şeklinde tanıtılsa da, çok geçmeden asıl amacı ortaya çıkmıştır. Kommunist rejim, bölgede kontrolü sağladıktan sonra, Kafkasya'da -deyim yerindeyse- dîn âlimi ve

¹ Hasan Alkadârî, *Âsar-ı Dağıstan*, (Baki: Evvelimci Şirketi Matbaası, 1903), 12-13; Abdurrahman Gâzigumûhî, *Tezkire*, vr. 3-5; Muhammed Tâhir el-Karahî, Şeyh Şamilin Gazavâtı, çev. Tahir el-Mevlevî (İstanbul: Matbaa-i Âmidî, 1333/1915), 9-11.

² Dağıstan âlimleri, bu konuda ihtilâf ettikleri için, Mekke'de bulunan âlimlere müracaat etmiş ve onlar da Dağıstan'ın Dârul-İslâm olduğuna dair fetva vermişlerdir. Bk. *Fetâvâ Kâfiye ve Ecvibe Şâfiye Min Ulemâi Mekketel-Mükerrreme fî Hakkil-Mesâilil-Leti İhtelefe Fihâ Ulemâu Diyâr-i Dâğıstân*, (Temirhanşura el-Matbaatu'l-İslâmiyye li-Muhammed Mirza Mavrayev, tsz), 5-8.

³ Hasan Alkadârî, *Divânul-Memnûn*, (Temirhanşura: el-Matbaatu'l-İslâmiyye li-Muhammed Mirza Mavrayev, 1911), 109-111.

siyasetçi avına çıkmış ve bölge aydınlarının büyük bir bölümünü idam veya sürgün ile cezalandırmıştır.⁴

Siyasî olarak böyle karışık bir ortamda en ilginç olan olay, Kafkasya'da özellikle İslâmî ilimler alanında yapılan çalışmaların zirve yaptığı dönemin, XIX. asrın sonuyla XX. asrın başlarının olmasıdır. Bu tarihte matbaacılığın da yaygın olarak kullanılmaya başlanmasıyla beraber, Dağıstan'ın eski başkenti Temirhanşûrâ'da bölge âlimlerine ait yüzlerce eser yayımlanmıştır. Bölgede yazılıp basılmış eserlerin tarihlerine dikkat edildiği zaman, 1850 yılından itibaren, genellikle mutasavvıfların çalışmalarına bağlı olarak başlayan bu ilmî hareketliliğin, 1917 yılına kadar aralıksız olarak devâm ettiği görülmektedir. Bu dönem zarfında özellikle Arap Dili ve Edebiyatı, Tasavvuf, Fıkıh, Tarih gibi alanlar başta olmak üzere İslâmî ilimlerin nerdeyse tamamı hakkında binlerce eser kaleme alınmıştır.⁵

1920 senesinde bölgenin Sovyet Rusyası'nın işgaline girmesiyle beraber, merkezi konumda olan şehirlerde ilmî hayat çok ciddi şekilde olumsuz etkilenmiştir. İşgalin ilk dönemlerinde yine eski harflerle ve Arapça yayına izin verilse de, bu izin 1930'larda tamamen kaldırılmıştır. Bu kararlar, Çarlık Rusyası'nda yaşayan tüm Müslüman halkların ortak kullandıkları elifba kaldırılmış ve farklı şekillerde uygulanan kiril elifbasına geçilmiştir.⁶

Bu dönemden sonra artık Sovyet Rusyası'nın hiçbir yerinde İslâm hakkında araştırmaya veya eser yazılmasına müsaade edilmemiştir. Ancak Kafkasya'nın köyleri bu yasaklamadan kendini bir nebze olsun koruyabilmiştir. Nezîr Durkilî, bu şekilde faaliyet gösteren yazarlardan birisidir. Yazar, *Nûzhetü'l-ezhân* eserini böyle bir ortamda kaleme almıştır. Sovyet döneminde Arapça çalışmalarına devam eden bir diğer şahıs ise Muhammed Tâhir b. Şeyh Selâm'dır. Hayatı hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığımız bu yazar, yine hayatı hakkında bilgi bulamadığımız Ebu'l-Hasan Ali b. Abdulhamîd el-Gazigumûhî'nin *Tâvârîhü Dâğıstan* isimli eserini istinsah etmiştir. Eserin giriş kısmına yazılış tarihi olarak 1974 senesi notu

⁴ Mirza Bala, 'Dağıstan', *İslam Ansiklopedisi*, *Milli Eğitim Bakanlığı*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1986), 3: 457-458; Магомед-Расул Омаров, *Ислам В Дагестане*, (Махачкала: АНО Иац Фикр, 2014), 77-84.

⁵ Muhammed Seyyid b. Cemâleddîn, *Târîhu'l-Âdâbi'l-Arabiyye fî Dâğıstân*, *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb* (Bağdad: 1963), 6: 7-14.

⁶ Mustafa, Kaçalin, Elifba, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 49.

düşülmüştür.⁷ Bu eserler bize Sovyet döneminde bile Kafkasya'nın ücra köylerinde ilmî çalışmaların bitmediğini belgelemektedir.

2. DURKİLÎ'NİN İSMİ VE NESEBİ

Aslen Kumuk⁸ Türkü olan Nezir Durkilî'nin (1308/1353-1891-1935) tam adı şu şekildedir; Nezir b. el-Hâc Muhammed b. Kurban Ali b. Abdullah ed-Dâğıstânî Durkilî el-Altûnî eş-Şâfiî el-Eşârî.⁹

3. DURKİLÎ'NİN DOĞUMU VE YETİŞMESİ

XX. asrın başlarında yaşamasına rağmen, Nezir Durkilî'nin hayatı hakkında elimizde fazla bilgi bulunmamaktadır. Müellif, Dağıstanın Karabudak rayonunun (şehrinin) Durkel köyünde 1891 senesinde doğmuştur. İlk eğitimini babası Hâc Muhammed'in ve köylerindeki âlimlerin yanında almıştır. Hâc Muhammed'in, Nezir Durkilî dışında üç çocuğu daha vardır. Bunlar; Ebû Sâid (d. 1894), Hubiyat (d. 1898) ve Bahâuddîn (d. 1919). Durkilî, 1917 yılında kendi köyünden olan Ata Durkilî'nin kızı Zagrat (Zehra) ile evlenmiştir. Müellif otuz beş yaşında iken Dağıstan'ın siyasi ve kültürel merkezlerinden biri olan Tarki (Targu)'ya taşındı ve 1935 yılında

⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. Abdulhamîd el-Gazigumûhî, (müstensih: Muhammed Tâhir b. Şeyh Selâm), *Tâvârihü Dâğıstan*, vr. 1. 22 sayfadaki bu yazma eser, Dağıstan'da İmâmet, Kafkasya âlimlerinin kısa biyografisi, Dağıstan'da sevilen ve sevilmeyen meslekler, Dağıstan'da vakıflar ve Dağıstan'da okutulan ilimlerden bahsetmektedir. Çalışmada kullandığımız ve kütüphane kaydını göstermediğimiz yazma eserler, Yrd. Doç. Dr. Ahmed Niyazov tarafından yürütülen "T.C. Başbakanlık, Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı Kültürel ve Sosyal Daire Başkanlığının Kültürel Envanter Destek" programı sonucunda bulunan yazmalardır. Diğer yazma eserler ise araştırmalarımız sonucunda bulunan şahıslara ait elyazmalar olup kütüphane kayıtlarında bulunmamaktadır.

⁸ Oğuz ve Kıpçak Türklerinin karışımı olduğu söylenen Kumuk (Gumuh, Kumuh) Türkleri, Dağıstan Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusunda Hazar denizi sahili boyunca yüksek kesimlerde yaşamaktadır. Bir kısmının Sovyetler Birliği döneminde Türkiye, Çeçenistan, Kuzey Osetya, Suriye ve İran topraklarına göç ettiği bilinmektedir. Kumuklar, Dağıstan'da başta Mahaçkale olmak üzere Temirhan-Şura, İzberbaş, Kaspiysk, Kızılyurt, Hasavyurt ve Kızılyar gibi şehirlerde otururlar; bunların nüfusu 277.000, Dağıstan dışındakilerin nüfusu ise 100.000 civarındadır. Kumuklar, Azerbaycan Türklerinin ardından Kafkasya'daki en kalabalık ikinci Türk halkıdır. Rusya'nın tamamında yaklaşık 431.000 (2010) Kumuk Türkü yaşamaktadır. Bk. Rıza Kurtuluş, 'Kumuklar', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002) 26: 372-373.

⁹ Nezir Durkilî, *Âsârul-İlmiyyetu'l-Altûniyye (el-İtikâdu'l-Kavîm)*, nşr. Ebû Bekr Sehâve Durkilî, (Mahaçkala: Dâru'l-Âsârî'l-İlmiyyeti'l-İslâmiyyeti'd-Dâğıstâniyye, ts): 404.

vefât edene kadar burada yaşadı. Durkilî, kendi köyünde babasının yanında gömülmüştür.¹⁰

4. DURKİLÎ'NİN HOCALARI

XX. asrın başları, Kuzey Kafkasya'da Arapça çalışmalarının zirve yaptığı dönemdir. Hiç bir Arap ülkesi ile sınırı bulunmayan bu bölgedeki matbaalarda yayımlanan kitapların büyük bir kısmı Arapça olarak basılmıştır. Bunun yanı sıra bölgede bazı gazeteler bile Arap dilinde yayımlanmıştır. 1913-1917 yılları arasında yayımlanmış *Cerîdetu Dağıstan* gazetesi bunun bir örneğidir. Yine müellifin hocalarından Ebu Süfyan Akayev'in, Sovyet işgalinin ilk yıllarında yayımladığı *Beyânul'-Hakâik* dergisi, Kuzey Kafkasya'da Arap dilinde haberciliğin diğer bir örneğidir. Aynı şekilde yine Çarlık Rusya'sı döneminde Dağıstan'ın başkenti olan Temirhanşûrâ'da¹¹ bulunan el-Matbaatu'l-İslâmiyye li Muhammed Mirza Mavrânev matbaasında yayımlanmış kitapların büyük bir bölümü Arapçadır.¹²

Arapça çalışmalarının XX. yüzyılda artması ve matbaanın Kuzey Kafkasya'ya geç gelmesinin nedeni, bölgede yaşanan savaşlar olmuştur. Tüm Kafkasya'da neredeyse XIX. yüzyılın tamamı savaş halinde geçmiştir. Bu yüzden Çarlık Rusyasında yaşayan diğer Müslüman bölgelerine göre, Kafkasya bu çalışmalara ancak XX. yüzyılın başlarında başlayabildi. Örneğin, Orta Rusya bölgesinde bulunan Tataristan'da matbaa, 1800'lü yılların başlarında bulunmaktaydı. Bu yüzden oradaki eserlerin büyük bir bölümü matbu, Kafkasyadaki İslâmî çalışmaların büyük bir bölümü ise yazma eser halindedir.

Bu ilmî hareketliliğin yaşandığı dönemde büyümüş olan Nezîr Durkilî, Kafkasya'da faaliyet göstermiş önemli şahsiyetlerden eğitim almıştır. Nezîr Durkilî temel Arapça ve Kurân eğitimini babasından ve köyünde bulunan âlimlerden almıştır. Bütün eğitimi boyunca Dağıstan sınırlarından dışarı çıkmayan müellif, bölgede bulunan medreselerde iyi

¹⁰ Назир Дургели, *Улада умов в биографиях дагестанских ученых*, çev. А. Р. Шихсаидов, Альфред Бустанов, М. Кемпер, (Москва: Марджани, 2012): 7-10.

¹¹ Günümüzdeki ismi Buynaksk'dır.

¹² Matbaa 1904 senesinde Temirhanşûrâ'da Muhammed Mirza Mavrânev ve Ebû Süfyan Akayev tarafından açılmıştır. 1915 yılına kadar yayın hayatına devam eden matbaada beş yüzün üzerinde farklı dillerde kitap basılmıştır.

derecede Arapça öğrenmiştir. Paraul, Güney Kazanış ve Gubden köylerinde bulunan medreseler, Durkili'nin eğitim gördüğü yerlerdendir.¹³

Müellifin en çok öne çıkan hocaları şunlardır:

4.1. Ebû Süfyân el-Gazânişî

Kumuk Türklerinin en meşhur âlim ve yazarlarından olan Ebû Süfyân Akayev (veya el-Gazânişî el-Kübra) 1289/1872 yılında Temirhanşûrâ'da doğmuştur. İlk eğitimini Kafkasya'da alan Gazânişî, burada Arapça ve Farsçayı iyi derecede öğrenmiştir. İslâmî ilimler alanında eğitimini burada tamamlayan Gazânişî, daha sonra 1900 yılında modern ilimler eğitimi almak için yakın arkadaşı Muhammed Mirza Mavrayev (1874-1964) ile birlikte Tataristan'ın başkenti Kazan'a gitti. Matematik, cebir ve hendese alanlarında eğitim gördükten sonra 1902 yılında memleketine döndü. Bundan sonraki süreçte matbaa işiyle uğraşan Gazânişî, yine arkadaşı Mavrayev ile beraber yayıncılık alanında tecrübe için Kırım/Bahçesaray şehrine gitti. Burada İsmail Gaspıralı'nın kurduğu Tercüman matbaasında bir yıl çalıştıktan sonra geriye döndü. Bu sebeple Kırında yayımlanan birçok eserin kapağında Mavrayev ve Gazânişî'nin ismini görmek mümkündür. Yine birçok Kuzey Kafkasyalı âlimlerin eserleri, Kafkasya'dan önce Kırım'da yayımlanmıştır. Örneğin Dağıstanlı meşhur fakih Muhammed Ali b. Muhammed Mirza el-Dağıstanî el-Çühî'nin *Mesâil ve Ecvibe* eseri bunlardan bir tanesidir.¹⁴ Gazânişî'nin bundan sonraki faaliyetleri öğretim ile ilgili olmuştur.

Kuzey Kafkasya'da ilk defa mahalli bir dilde derslik yazan Ebû Süfyân Gazânişî'dir. Gazânişî, hem ana dili olan Kumuk Türkçesiyle, hem de Arap dilinde çok sayıda eser yazmıştır. Bu eserlerden birçoğu el-Matbaatu'l-İslâmiyye'de yayımlanmış, bazıları ise hala elyazması olarak kalmaktadır. Müellifin *Acem Ferâiz, el-Hidmetu'l-Meşkûra fi'l-Lûğati'l-Meşhûra, Amintazanı Tercümesi, Hazır Derman, Talîmu's-Sıbyân, Süllemu'l-Lisân, Sefînetu'n-Necât* gibi basılı eserleri yanında,¹⁵ *el-Burhânu'l-Kâti' fi İsbâti's-Sânî; el-Lema tu'd-Dürriyye fi Târîhi'l-Hürriyye* gibi eserleri elyazmalar halinde bulunmaktadır.¹⁶

¹³ Дурдели, Услава умов в биографиях дагестанских ученых, 7-9.

¹⁴ Muhammed Ali b. Muhammed Mirza el-Dağıstanî el-Çühî, *Mesâil ve Ecvibe*, (Bahçesaray: Tercüman Matbaası, 1903).

¹⁵ Ebû Süfyân el-Gazânişî, *Acem Ferâiz*, (Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye, 1913); *Amintazanı Tercümesi*, (Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye, 1910); *Hazır Derman*, (Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye, 1910); *İrşâdu's-Sıbyân*, (Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye, 1909); *Süllemu'l-Lisân*, (Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye, 1915); *Sefînetu'n-*

Ebû Süfyân Gazânişî'nin yaşadığı dönem, Kafkasya'da kommunizm düşüncelerinin yaygınlık kazandığı ve Sovyet işgalinin başladığı dönemdir. İlk başlarda 'Eşitlik', 'Fakirliğin yok edilmesi', 'Adâlet' ve 'Eğitim' gibi İslâmî sloganlarla gelen kommunistlere, kendisi de bir eğitimci ve yenilikçi olan Gazânişî destek vermiş ve sahip olduğu matbaa vasıtası ile bu düşünceleri yaymaya çalışmıştır. 1907 yılında *el-Burhân* eserini bölgede yayılan inançsızlığa karşı yazmış olan müellif, birçok aydın gibi Sovyet Hükümetine inanmak gibi bir hataya düşmüştür. Sovyetler bölgede iyice yerleştikten sonra asıl yüzlerini göstermeye başladılar ve kendilerini destekleyen aydınları Pantürkizm, Panislamizm ithamlarıyla ölüme ve sürgüne mahkûm ettiler. Ebû Süfyân Gazânişî de tutuklanarak Kazakistan'ın kuzeyine on yıl süreyle sürgüne gönderilmiştir. Müellif hakkında en son bilgi, 1931 yılında kardeşine gönderdiği mektuba dayanır. Bu tarihten sonra Gazânişî'den bir daha haber alınamamıştır. Bu yüzden birçok yazar, müellifin vefât tarihi olarak 1931 senesini göstermektedir.¹⁷

4.2. Ali Hacı Akûşî (Akuşinski)

Nezîr Durkilî, *Nüzhetül-ehzân*'da kendi hocası olmuş Ali Hacı Akûşî hakkında özet bilgiler vermektedir. Ali Akûşî'nin tam ismi el-Hâc Mammal Ali Ebû Turâb b. Maammah el-Akûşî ed-Darkî'dir. Akûşî, 1847 yılında Dağıstan'ın Darki bölgesinin Akuşa köyünde doğmuştur. İlk eğitimini Hacali Akûşî, Kadı Dazi el-Kubdânî gibi bölge âlimlerinden almıştır. Şâfiî mezhebine mensup olan Ali Akûşî, 1880 yılında hocası Hacali Akûşî'nin vefâtından sonra, Kafkasya'nın meşhur Nakşî şeyhlerinden olan Şeyh İlyas Zudaharî ed-Dağıstânî'ye (v. 1904) intisâb etmiştir. 1900 yılına kadar Şeyh İlyas'ın yanında kalmış ve kendisinden icâzet alarak halîfesi olmuştur. Bu

Necât, (Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye, 1908), *el-Hidmetu'l-Meşkûra fîl-Lûğati'l-Meşhûra*, (Buynaksk: 1925).

¹⁶ *el-Burhânul-Kâti' fî İsbâtis-Sânî'* isimli eser, Yrd. Doç. Dr. Ahmed Niyazov tarafından yürütülen "T.C. Başbakanlık, Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı Kültürel ve Sosyal Daire Başkanlığının Kültürel Envanter Destek" programı sonucunda bulunarak Türkiye'ye getirilmiştir.

¹⁷ Çetin Pekacar, 'Kumuk Türklerinin Ansiklopedik Alimi, Eğitimci, Yazar ve Şair Abusupiyan Akayev', *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* (2000), 9: 161-162; H. İbrahim Tanç, 'Kumuk Türkleri'nden Ebüsüfyan (Abusupiyan) Akayev'in hayatı ve eserleri', *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (2004), 23: 87-91.

tarihten itibaren Ali Akûşî, Kuzey Kafkasya'nın dînî ve siyasi hayatında etkin bir rol almaya başlamıştır.¹⁸

Nezîr Durkilî'nin zikrettiğine göre Ali Akûşî, Buhara, Mâverâennehr, Şirvan, Şamah'ya gitmiş ve bu bölgelerin âlimleriyle görüşmüştür. Daha sonra Osmanlı Devletine giderek İstanbul'da Şeyhu'l-İslâm Ebu'l-Hüdâ es-Sayyâdî er-Rifâî ile görüşmüş ve ona kendi eserlerini hediye etmiştir. Bu eserler *البرهان القاطع*, *النور الساطع* ve *ديوان في المديح* isimli eserlerdir.¹⁹ Ali Akûşî, İstanbul'dan sonra Suriye'ye gitmiş ve Şam, Hama, Hims gibi şehirleri dolaşmıştır. Buradan Mekke ve Medîne'ye giden Akûşî, oranın âlimleriyle görüşmeler gerçekleştirmiş ve icâzetler almıştır.²⁰

Dağıstan'ın dînî ve siyasi hayatında önemli roller oynayan Ali Akûşî, 1917 yılında Çarlık Rusya'sının çökmesinden sonra Türk askerlerini Dağıstan'a davet etmiştir. Yine 1918 yılında Temirhanşura'da toplanan heyet Ali Akûşî'yi Dağıstan'ın Şeyhu'l-İslâmı ilân etmişlerdir. Dağıstan'ın Rus işgaline girmesinden sonra Akûşî, kommunist düşünce aleyhine katı bir mücadeleye başlamıştır. Bu sebeple 1928 senesinde kendisi ve ailesi hakkında mahkeme başlamıştır. Bu mahkemenin sonucu olarak Akûşî'nin ailesi Rusya'ya sürgün edilmiştir. Akûşî, 1930 senesinde vefât etmiş ve doğduğu köyde defnedilmiştir.²¹

4.3. Cemâluddîn Karabudahkentî

Nezîr Durkilî'nin diğer bir hocası da Cemâluddîn Karabudahkentî'dir. Ancak bu şahsın hayatı hakkında her hangi bir bilgi bulunamadı. *Nüzhetü'l-ezhân*'da da bu konuda bilgi bulunmamaktadır.²²

5. DURKİLÎ'NİN ESERLERİ

Nezîr Durkilî'nin *Nüzhetü'l-ezhân* hâriç, kaynaklarda ismi geçen iki kitabı ve çok sayıda risâlesi bulunmaktadır. Bu kitaplardan birincisi yine Dağıstan tarihi hakkında yazılmış *تاريخ الزمان في تاريخ داغستان* isimli eserdir. Müellif bu eserinden *Nüzhetü'l-ezhân*'da bahsetmektedir. Kafkasya fâtihi Ebû Müslim'in

¹⁸ Durkilî, *Nüzhetü'l-Ezhân*, (Фонд М.С. Саидова (Ф.М.С), н. 95, Р.Ф. ИИАЭ ДНЦ РАН. v. 220.

¹⁹ Maalesef bu eserler günümüze kadar bulunamamıştır.

²⁰ Durkilî, *Nüzhetü'l-Ezhân*, v. 221.

²¹ М. А. Абдуллаев, *Триумф и Трагедия Шейх-Уль-Ислама Дагестана али-Хаджи Акушинского*, (Махачкала: Эпоха, 2013), 317-313; Муртазали Дугричилов, *Свобода В Поисках Признания*, (Дагестан:

Литература Северокавказской Эмиграции, 2008), 8-9.

²² Дуртели, *Улада умов в биографиях дагестанских ученых*, 9.

hayatının anlatıldığı kısımda müellif şu ifadeleri kullanmaktadır; توفي في بلدة خونزاخ ودفن هنالك ومزاره مشهور رحمه الله وله كلام في كتابنا مرات الزمان في تاريخ داغستان.²³

Müellifin bu eseri maalesef hala bulunamamıştır.²⁴

Durkilî'nin ikinci eseri Amri Rzaeviç Şihsaidov tarafından bulunarak Rusça tercüme edilerek yayımlanmış *التعليق الحميد على القول السديد* isimli eseridir. Fıkıh alanında yazılmış eserin konusu taklid ve icthâddır. Müellifin bu eseri de tahkik edilmemiştir.²⁵

Müellifin farklı konularda kaleme aldığı risâleler, toplu halde tahkiksiz olarak Dağistan'da yayımlanmıştır. *اثر العلمية التونسية* isimli bu mecmuada, Nezîr Durkilî'nin risâleleriyle beraber, müellifin hocası Ebû Süfyan Akayev'in muharrirliğini yaptığı *Beyânu'l-hakâik* dergisinde yayımlanmış makaleleri de yer almaktadır. Mecmua'da aşağıdaki risâleler yer almaktadır;

الرد المسدد علي شبهات القاضي محمد التارغولي

الإعتقاد القويم

مقالات الشيخ نذير الدركلي في المجلة الإسلامية العربية (بيان الحقائق)

أسئلة نذير الدركلي و أجوبة علي الغموقى.²⁶

6. NÜZHETÜ'L-EZHÂN'A GÖRE KAFKASYA'DA İLMÎ VE KÜLTÜREL DURUM

6. 1. Eser Hakkında

XIX. asrın sonu ve XX. asrın başlarında Kafkasya'da yaşamış âlimlerin hayatı hakkında en son yazılmış eserlerden biri olan *Nüzhetül-ezhân*, 1989 yılında Nezîr ed-Durkeli'nin yeğeni olan Hacı Abusaidoviç Magomedov (1929-2002) tarafından bulunmuştur. Durkilî, eseri 41-42 yaşlarında yazmıştır. Müellif 1933 yılının Ocak ayında eseri yazmaya başlamış, yine aynı yılın Nisan ayına kadar yazmaya devam etmiştir.

²³ Hunzah Beldesinde vefât etti ve orada defnedildi. Mezarı meşhurdur. Allah rahmet etsin. *Mirâtu z-Zamân fi Târîhi Dâğıstân* adlı kitabımızda onun hakkında söz ettik. Nezîr Durkilî, *Nüzhetu'l-Ezhân*, v. 13.

²⁴Н. Мамед-заде, З. Закарияев, А. Наврузов, А. Шихсаидов, *Каталог арабских рукописей и старопечатных книг, Коллекция Дийа'аддина Йусуф-хаджи ал-Курихи*, (Москва: Восточная Литература, 2014), 25.

²⁵ А.Р. Наврузов 'Дискуссии об иджитхаде и таклиде среди дагестанских улемов первой четверти XX в', (МИР ИСЛАМА/PAX ISLAMICA, 2013), 11: 31-37.

²⁶ Durkilî, *Âsâru'l-İlmiyyeti'l-Altûniyye*, 268, 404, 644.

1935 yılında vefat eden müellif, bu eseri muhtemelen hastalığı nedeniyle tam olarak bitirememiştir. Eserin nüshalarının hiç birisinde, yazılışının bittiğine dair herhangi bir not düşülmemiştir. Yine eseri okuduğumuz zaman, Kafkasya'da meşhur olan, birçok eseri yayımlanmış âlimlerin bazılarının isimlerine rastlayamıyoruz. Örneğin müellifin birçok yerde eserlerini kaynak gösterdiği Hasan Alkadarî'nin (1834-1911) biyografisi *Nüzhetü'l-ehân*'da bulunmamaktadır. Aynı şekilde müellif eserin birçok yerinde 'Daha sonra bahsedeceğim' demesine rağmen bu konulara daha sonra rastlamamaktayız. Tüm bu eksiklere rağmen *Nüzhetü'l-ehân*, bahsettiği âlimlerin hayatları ve eserleri hakkında verdiği bilgiler açısından çok değerli bir kaynaktır.

Eserde dikkat edilecek bir husus da yer isimleri konusudur. Müellifin Dağıstan olarak bahsettiği coğrafya, günümüzdeki Dağıstan sınırlarının dışına çıkmaktadır. Bunun nedeni, Çarlık Rusyası döneminde şu an Kuzey Kafkasya'daki özerk cumhuriyetlerin ve Azerbaycan'ın kuzey kısmının Dağıstan olarak isimlendirilmesidir. Bu yüzden eserde, Azerbaycan Türklerinin kadim şehirlerinden olan Şirvân, Kuba, Şamahı gibi bölgelerde yaşamış âlimlerin isimleri de bulunmaktadır.²⁷

6. 2. Eserin Yazılış Sebebi

Nezir Durkilî, eserin giriş kısmında yazılış sebebi olarak kısa bilgiler vermektedir. Müellif ilk neden olarak ulemânın hayat hikâyelerini okumakta, onların vefât tarihlerini, doğdukları ve vefât ettikleri yeri bilmekte, onların eserleri hakkında bilgi sâhibi olmada düşünen kişiler için ibretler olduğunu belirtmiş ve sâlihlerin zikredilmesinin rahmet inmesine sebep olacağı hadîsini zikretmektedir.²⁸

Daha sonra müellif, kendisinden önce bu alanda eserler yazıldığını bildirmekte, ancak her hangi bir kitap ismi zikretmemektedir. Bu bölgede terâcim alanında eser yazmanın çok zor olduğunu belirten Durkilî, "Bir

²⁷ Muhammed Tâhir el-Karahî'nin *Bârikatü's-Suyûf*unu tercüme eden Tâhir el-Mevlevî, eserin sonunda konuyla ilgili özetle şunları not etmektedir: Rusların yed-i zabtında bulunan Dağıstan beldeleri şunlardır; Gâzikumuk, Kuralal, Tabasaran, Karahaydak, Yahsa, Çeçen, Çerkez, Car, Tiflis, Şeki, Gence, Karabağ, Şirvan, Kuba, Demirkapı (Derbent), Şura (Temirhanşura). Bk. Karahî, *İmam Şâmil'in Gazavâtı*, 215.

²⁸ Durkilî, *Nüzhetü'l-Ezhân*, v. 1.

şeyin hepsine ulaşılamayınca, tamamı da terkedilmez.” sözünden hareketle bu işe başladığını söylemektedir.²⁹

Eseri *Nüzhetü'l-ezhân fî terâcim-i ulemâ-i Dağistan* ismini verdiğini belirten müellif, daha sonra kitabı yazmada takip ettiği metodu açıklamaktadır. Buna göre müellif, bahsi geçen şahısların önce isimlerini, sonra babalarının isimlerini, daha sonra ise bulabildiği kadarıyla vefat tarihlerini zikretmektedir. Doğum ve vefat tarihlerini bulunamadığı zaman ise, bahsi geçen âlimin çağdaşı olan başka bir âlimin ismi zikredilerek onunla çağdaş olduğu söylenmektedir.³⁰

6. 3. Eserin Yazma Nüshaları

Nüzhetü'l-ezhân eserinin elimizde iki yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan birinci M.S. Saidov'un imzasıyla kendi adına kurulmuş olan Rusya Federasyonu Dağistan Özerk Cumhuriyeti Yazma Eserler Fonu'nda korunmaktadır. Bu nüsha, okul defterine yazılmış olup, 223 sayfadan oluşmaktadır. Sayfadaki satırların sayısı 15 ile 19 arasında değişmektedir. Nüsha, Kuzey Kafkasya Müslümanlarının üçüncü müftüsü olmuş Abdülhafız Hacı el-Uhlî'nin (1912-2000) özel koleksiyonunda bulunmuştur.³¹

Eserin ikinci nüshası, Abdülhafız Hacı el-Uhlî'nin kütüphanesindeki nüshanın M.G. Nurmammedov tarafından 1372/1952 yılında yazılmış kopyasıdır. Bu nüsha da Dağistan Özerk Cumhuriyeti Yazma Eserler Fonu'nda bulunmaktadır. Nüsha, Buynaksk şehrinin Güney Cankutay köyünde öğretmenlik yapan Abdurrahman Kazıyev'in evinde bulunmuştur. Daha sonra Mahaçkale'de bulunan Yazma Eserler Fonuna devredilmiştir.³²

7. KAFKASYA'DA BİYOGRAFİ ÇALIŞMALARI

Orta asırlarda Kafkasya âlimlerinin hayatını anlatan herhangi bir tabakât türü kitap bulunmamaktadır. Daha sonraki dönemlerde Safevîlerin Kafkasya'ya hâkim olmalarına bağlı olarak bölgede Sünnî âlimlerin çalışmaları ciddi oranda azalmıştır. Bu yüzden Safevîlerin hâkim oldukları zamanda bölge âlimleri hakkında herhangi bir çalışma yapılamamıştır. Şii yayımlarının, Kafkasya'daki birçok sorunun nedeni olduğu, Nadir Şah'ın (1688-1747) Muğan çölünde 1117/1735 senesinde Sünnî ve Şiilerle yaptığı

²⁹ Durkilî, *Nüzhetu'l-Ezhân*, v. 1-3.

³⁰ Durkilî, *Nüzhetu'l-Ezhân*, v. 3.

³¹ Durkilî, *Nüzhetu'l-Ezhân*, Фонд М.С. Саидова (Ф.М.С), н. 95, Р.Ф. ИИАЭ ДНЦ РАН.

³² Durkilî, *Nüzhetu'l-Ezhân*, Р.Ф. ИИАЭ ДНЦ РАН, Ф. 30, Оп. 2, н. 108.

toplantıda açık bir şekilde dile getirilmiştir.³³ Bölgede Şii nüfuzunun zayıflaması ve XIX. asrın başlarından itibaren tasavvufî hareketliliğin artmasına bağlı olarak Sünnî âlimlerin çalışmaları hız kazanmıştır. Nakşî şeyhlerinden İsmail Sirâceddîn Şîrvânî (1783-1847) ve Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin (1813-1893) müridlerinin, ilmî hayatın canlanmasında büyük katkıları olmuştur.

Nezîr Durkilî'den önce Kafkasya bölgesinde yazılmış tabakât türünde birkaç kitap bulunmaktadır. Bu çalışmaların tamamı, Sovyet İttifakı'nın bölgeyi işgalinden önceye aittir. Sovyet döneminde yazılan biyografi çalışmaları, Nezîr Durkilî ve Ali Kayayev'e aittir.

Nüzhetü'l-ezhân hâricinde bölge âlimlerinin biyografisi ile ilgili yazılmış bir müstakil tabakât kitabı daha vardır. Ali Kayayev'in (Ali el-Gumûhî) (1878-1943), Türkçe kaleme aldığı bu eserin ismi *Terâcim-i ulemâ-yi Dağıstan*'dır. Ali Kayayev bu eserde Kafkasya cihâdını başlatan Şeyh Muhammed ve Şeyh Şamil zamanında yaşamış âlimlerin biyografilerini ve eserlerini anlatmaktadır. Muhammed Tâhir el-Karahî, Mamagişi Efendi, Yusuf Kadı Yahsâî ve Mirza Ali Kadı, eserde ismi geçen âlimlerden birkaçıdır. Edebî bir üslup ile kaleme alınmış eserde, bahsedilen birçok âlimin doğum ve vefât tarihleri zikredilmemiştir.³⁴

Nüzhetü'l-ezhân ve *Terâcim-i ulemâ-yi Dağıstan* eserleri dışında, Kafkasya'da XIX-XX. yüzyıllarda tabakât alanında yazılmış müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Diğer eserlerde bölge âlimlerinin biyografileri, kitabın bir bölümü olarak işlenmiştir. Bu tür eserlere örnek olarak, Nakşî şeyhlerinden Şuayb b. İdrîs el-Bâkinî'nin (1857-1912) *Tabakâtu'l-havâceğânî'n-Nakşibendiyye ve sâdâtil-meşâyihil-Hâlidiiyyetil-Mahmûdiyye* isimli eserini gösterebiliriz. el-Bâkinî, kitabın ilk kısmında Nakşibendî tarikatı silsilesinde yer alan şeyhlerin biyografisine ve farklı tasavvufî konulara yer vermektedir. Daha sonra müellif, Kafkasya'da faaliyet göstermiş Nakşî şeyhlerinin biyografilerini anlatmaktadır. Hem Dağıstan, hem de Azerbaycan bölgesinde faaliyet göstermiş şahısların biyografilerinden

³³ Alkadârî, *Âsâr-ı Dağıstan*, 111-112.

³⁴ Ali Kayayev, *Terâcim-i Ulemâ-yi Dağıstan; Dağıstan Bilginleri Biyografileri*, nşr. Tuba İşinsu Durmuş-Hasan Orazayev (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013); Мусаев М.А., *Биографии Дагестански Ученых-Богословов, Противников Имама Шамиля, в Изложении Али ал-Гумуки (Каяева)*; (Фундаментальные исследования, 2014), 6: 632-638.

bahseden eser, Kafkasya'da tasavvuf alanında yazılmış en önemli kaynaklardandır.³⁵

Yine Dağıstan'ın meşhur ediplerinden Hasan Alkadârî, *Âsâr-ı Dağıstan* eserinin son bölümünü Kafkasya'da yöneticilik yapmış şahısların ve tanıdığı âlimlerinin biyografisine ayırmıştır. ³⁶ Hasan Alakadârî'nin Azerbaycan lehçesinde yazdığı bu eseri, Hacı Ali Akûşî'nin oğlu Hacı İlyas, *فرع اثار داغستان* ismiyle Arapça'ya çevirmiş ve bazı eklemeler yapmıştır. Bu ekler, Sovyet Rusyası'nın Kafkasya'yı işgali, müellif Hacı İlyas'ın komünizm hakkındaki düşünceleri ve bu dönemde yaşadığı olaylar gibi konulardır.³⁷

Kısmen Kafkasya âlimlerinin biyografilerinden bahseden diğer bir eser de *Tuhfetul-ahbâbil-Hâlidîyye fi Şerhi'l-Kasîdetil-Mahmûdiyye*'dir. Eserin müellifi Hacı Osman Efendi *ez-Zâhûrî*'dir. Müellif eserinde 21 sûfî âlimin biyografisine yer vermiştir. *el-Bâkînî*'nin *Tabakâtu'l-havâceğân*'ından nakiller çok olsa da eser, XX. asrın başlarında Azerbaycan'ın kuzey bölgesindeki tasavvufî harekât hakkında verdiği bilgiler açısından çok büyük önem arz etmektedir.³⁸

Kafkasya âlimlerinin biyografisi ile ilgili elimizde bu eserler dışında başka bir kaynak bulunmamaktadır. Ancak bu, bölgede biyografi alanında başka eserler olmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü kaynaklarda bu alanda yazılmış, ama elimize ulaşmamış eser isimleri bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi, Abdullatîf ed-Dağıstanî'nin *جواهر اللاقطين* isimli eseridir. Müellif bu eserden *حباك النجوم في تعريفات العلوم* isimli risâlesinde bahsetmektedir. Bedîî ilminin kurucusu Abdullah b. Mutez'den (v. 296/908) bahsederken müellif, *جواهر اللاقطين* eserinde onun biyografisine yer verdiğini belirtmektedir. Abdullatif Dağıstanî'nin bu eserine başka hiç bir kaynakta rastlanamadı.³⁹

Nezîr Durkilî'nin *Nüzhetül-ezhân* eserinde kullandığı diğer kaynaklar, Muhammed Murâd Remzî'nin *Telfikül-ahbârı*, Hasan Alkadârî'nin *Dîvânul-Memnûn'u* ve Şeyh Şamil'in silah arkadaşı ve aynı

³⁵ Şuayb Efendi b. İdris el-Bâkinî, *Tabakâtu'l-Havâceğânî'n-Nakşibendiyye ve Sâdâtu'l-Meşâihil-Hâidîyyeti'l-Mahmûdiyye*, (Dimaşk: Dâr'u'n-Nu'mân lil-Ulûm, 1996).

³⁶ Alkadârî, *Âsâr-ı Dağıstan*, 222-235.

³⁷ el-Hâc İlyâs b. Şeyhu'l-İslâm Ali el-Akûşî, *Fer u Âsâri Dâğıstan*, (Dağıstan, yy, 1990).

³⁸ Hacı Osman Efendi *ez-Zâhûrî*, *Tuhfetul-Ahbâbil-Hâlidîyye fi Şerhi'l-Kasîdetil-Mahmûdiyye*, (Temirhanşûrâ: Matbaatu Muhammed Mirza Mavrâıov, 1914), 188-197.

³⁹ Abdullatîf ed-Dağıstânî, *Hubukun-Nucûm fi Tarîfâtil-Ulûm*, (Temirhanşûrâ: Matbaatu Muhammed Mirza Mavrâıov, 1910), 9.

zamanda fıkıh âlimi olan Muhammed Tâhir el-Karahî'nin *Şerhu'l-Mefrûd'u ve Bârikatu's-Suyûfi'l-Cebeliyye fî Ba'dil-Ğazavâtiş-Şâmiliyye* isimli eserleridir.⁴⁰

8. KAFKASYA VE KAZAN TATARLARI ARASINDAKİ İLMÎ BAĞLANTILAR

Nüzhetü'l-ehân, hacmi itibarıyla küçük olmasından dolayı birçok konuya kısa olarak temas etmektedir. Bu konulardan biri de Kafkasya ve Rusya'nın orta kesimlerinde yaşayan Müslümanlarla olan ilişkilerdir. Nezîr Durkilî, Kazan bölgesinden bazı kişilerin Dağıstan'a gelerek burada eğitim gördüklerini ve daha sonra memleketlerine döndüklerini zikretmektedir. Muhammed Rahîm el-Kazânî (v. 1232/1817), İbrahim el-Kazânî (v. 1241/1826) ve Emirhân el-Utâkî el-Kazânî (v. 1242/1827), Kazan bölgesinden Dağıstan'a eğitim için gelen şahıslardandır.⁴¹ Müellif bu bilgileri daha çok Muhammed Murad Remzî'nin *تلقیق الأخبار وتلقیق الآثار فی وقائع قزان وبلغار و ملوک التتار* adlı eserine dayanarak vermektedir. Muhammed Murad Remzî, bu âlimlerin Dağıstan'a gitmesinin nedenini, o dönemde özellikle Arapça alanında bölgede büyük âlimlerin olmasına bağlamaktadır. Kafkasya'ya eğitim için gelen bu şahıslar, Ali Efendi eş-Şirvânî, Ahmed Dağıstanî ve Muhammed el-Kudûkî'den ders almışlardır.⁴²

Nezîr Durkilî'nin de belirttiği gibi Kafkasya'da Arapça alanındaki çalışmalar, Çarlık Rusyası'nın işgali altında bulunan diğer Müslüman bölgelerine göre daha fazlaydı. Ancak genel olarak baktığımız zaman, Rusya'daki diğer Müslüman bölgelerdeki ilmî çalışmalara göre Kafkasya biraz geride kalmaktadır. Kafkasya bölgesinde yaşanan savaşlar nedeniyle, ilmî çalışmalar aksaklıklar yaşamıştır. Tatar Türklerinin yaşadığı bölgelerde böyle sıkıntılar yaşanmadığı için, oralardaki ilmî hayat çok daha aktif olmuştur. Bu bölgeler XVI. asırlarda Rus işgaline girdikleri için, Kafkasya'da XIX. asrın sonlarında yaşanan savaşlar oralarda daha önceki dönemlerde yaşanmış ve bitmişti.⁴³ Bu nedenle, 1800'lü yıllarda Kazan'da, 1880'li yıllarda

⁴⁰ Muhammed Tâhir el-Karahî'nin Kafkasya'da en çok okutulan fıkıh kitabı olan *Şerhu'l-Mefrûd alâ Mueddî'l-Furûd* eseri, 1903 senesinde Kırım'da Tercüman Matbaasında yayımlanmıştır. (el-Karahî, *Şerhu'l-Mefrûd*, Bağçasaray: Matbaatu Tercüman, 1903). Müellifin diğer eseri olan *Bârikatu's-Suyûf*, elyazma hâlinde olup tahkik edilmemiştir.

⁴¹ Durkilî, *Nüzhetu'l-Ezhân*, v. 7.

⁴² Muhammed Murâd Remzî, *Telfiku'l-Ahbâr ve Telkîhu'l-Âsâr fî Vakâi'i Kazân ve Bulğâr ve Mulûki't-Tatâr*, thk. İbrahim Şemsuddin (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1423/2002), 2: 347-352.

⁴³ Bölgede Tatarlarla Ruslar arasında yaşanmış savaşları Muhammed Murad Remzî, *Telfiku'l-Ahbâr* isimli eserinde ayrıntıları ile işlemiştir.

Kırım'da matbaacılık başlamışsa, Dağıstan bölgesine matbaa ancak 1904 yılında gelebilmiştir.⁴⁴ Bu matbaayı bölgeye getirenler de yine Kazan ve Kırım'da eğitim almış Ebû Süfyan Akayev ve Muhammed Mirza Mavrayev olmuştur. Bu nedenle, özellikle Tataristan bölgesinde İslâmî alanda yapılan çalışmalar, Kafkasya bölgesinden çok daha fazladır. Örneğin Kafkasya'da matbaacılığın yeni yeni başladığı dönem olan 1900-1910 yılları arasında Tataristan bölgesinde yayımlanan eser sayısı 1160'a ulaşmıştı. Buna ek olarak bölgede yayımlanan gazeteleri de eklersek, bu bölgelerin Kafkasya ile kıyaslanamayacak derecede ilerde olduğu gözükmektedir. Çarlık Rusyasının diğer bölgelerinden Kafkasya'yı farklı kılan özellik, buradaki ilmî çalışmalarda ağırlıklı olarak Arapçanın kullanılmasıydı. Kırım'da yayımlanan *Tercüman Gazetesi*, Tataristan'da yayımlanan *Şûrâ, Kazan Muhbiri, Sibiryâ* gibi gazetelerin Tatar lehçesinde yayımlanmasına mukabil Dağıstan'da yayımlanan *Cerîdetu Dağıstan* gazetesi Arapça yayımlanıyordu.⁴⁵

Kafkasya ile Tataristan arasındaki ilmî bağlantıların güçlenmesine etki eden diğer bir faktör de Rus yetkililerin, Kafkasya'dan sürgün ettirdiği ilim adamlarını Tatar Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Tataristan ve Sibiryâ bölgelerine yerleştirmesi olmuştur. Hasan Alkadârî, İlyas Zudagârî, Akabey b. İsâ el-Kâdî er-Rukâlî, Mirza Gazanfer el-Mamrâçî, Elmalılı Mahmud Efendi ve diğerleri, Rusya'ya sürgün edilen Kafkasyalı âlimlerden bazılarıdır. Bu âlimlerden nakşî şeyhi İlyas Zudagârî'nin, Nakşibendî tarikatının usûllerini anlattığı *Süllemul-mürîd* eseri Kazan'da yayımlanmıştır.⁴⁶ Penza şehrinin Spassk kasabasına sürgün edilen Hasan Alkadârî de, bölgede yaşayan Müslüman Tatarlarla sıkı iletişim halinde

⁴⁴ Burada zikredilen tarih, Kafkasya'da Müslümanların matbaayı sürekli olarak kullanmaya başladıkları tarihtir. Bu tarihten önceye ait Baküde Ekinçi Gazetesinin Matbaası, Tiflis'de 1880'lü yıllarda Ünsizade Kardeşlerinin Ziya-yı Kafkasiyye isimli matbaaları bulunmuşsa da, uzun süre yayın yapamamıştır. Bu matbaada çok az sayıda kitap yayımlanmıştır. Bunun haricinde bölgede bulunan matbaalar Ruslara veya Hıristiyanlara aitti. Вк. Козубский Евгений Иванович, *История Города Дербента*, (Темир-Хан-Шура, Русская Типография В. М. Сорокина, 1906); Cəlal Ünsizadə, *Əqidə və Nəsih*, (Tiflis: Ziya Matbaası, 1883).

⁴⁵ Dağıstan ve Tataristan bölgelerinde yayımlanan kitaplar hakkında daha fazla bilgi için bkz; Сафиуллина Резеда Рифовна, *Печатная Книга На Арабском Языке У Татар (1801-1917 гг.)*, (Казан, 2001, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 10-24; Османова Милена Нуриевна, *Каталог Печатных Книг На Арабском Языке, Выпущенных Дагестанскими Издателями В России И За Рубежом В Начале XX Века*, (Махачкала: Российская Академия Наук Дагестанский Научный Центр Институт Истории, Археологии И Этнографии, 2008), 5-34.

⁴⁶ İlyas ed-Dağıstânî ez-Zudagârî, *Süllemul-Mürîd*, (Kazan: el-Matbaatu'l-Kerîmiyye, 1331/1904).

olmuş, onların kendisine sorduğu fikhî soruları cevaplamış ve dînî törenlerine katılmıştır. Rusya Müslümanlarının günlük hayatları ve siyâsî durumları hakkında makâleler kaleme alan Alkadârî, bu makâleleri Tiflis'de Ünsizâde kardeşlerinin Azerbaycan Türkçesinde yayımladıkları *Ziyâ-yı Kafkâsiyye* isimli gazetede yayımlamıştır.⁴⁷ Alkadârî, sürgünden döndükten sonra da, Rusya Müslümanlarıyla iletişimini koparmamış ve bölge âlimleriyle mektuplaşmaya devam etmiştir.⁴⁸ Tataristanlı bir âlim olan Nurali el-Kazânî (1852-1919) Sultan Abdülhamid'e ithâf ettiği *el-Avâtîful-Hamîdiyye fis-Seyâhâti'n-Nûriyye* isimli eserinde, Bursa'da Çerkez asıllı âlim bir şahısla karşılaştığından bahsetmektedir. İsmi zikredilmeyen Kafkasyalı bu âlimi Ruslar önce Moskova'ya, daha sonra İslâma hakâret ettiği için bir Rus subayını öldürdüğünden dolayı Sibiryâ'ya sürgün etmişlerdir. Bahsedilen âlim, Sibiryâ'da Müslüman Tatarlarla tanıştıktan sonra orada bulunan bir mescidin imamlığını yapmıştır. Tatar Müslümanlarının desteği ile ticarete atılan bu âlim, büyük bir meblağ biriktirdikten sonra Bursa'ya hicret etmiştir.⁴⁹

Rusya'nın iç bölgelerine sürgün edilmiş Kafkasyalı âlimlerin hayatı hakkında bize en kapsamlı bilgileri veren eser, Muhammed Murad Remzî'nin *Telfikül-ahbâr* isimli eseridir. Genel olarak Rusya'da yaşayan Türklerin tarihi ve o bölgede yaşamış âlimlerin hayatı hakkında değerli bilgiler bulunan eserde, Rusların Kafkasya'dan sürgün ettiği âlimlerin isimleri de zikredilmektedir. Bu âlimlerden birisi de Muhammed b. Ali ed-Dağıştânî'dir. Bahsi geçen âlim, Tatar Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları Orenburg kentine sürgün edilmiştir. Uzun süre burada ders vermekle meşgul olan âlim, ömrünün sonuna doğru Kazakistan'a göç etmiş ve 1210/1796 senesinde orada vefât etmiştir.⁵⁰

Telfikül-ahbâr'da ismi geçen bir diğer Kafkasyalı âlim, Mahmud b. Muhammed ed-Dağıştânî'dir. Aslen Azerbaycan'ın Şamahı şehrinin Elmalı köyünden olan bu âlim, Ruslar tarafından Perm şehrine sürgün edilmiştir. Nakşibendî şeyhi olan Mahmud b. Muhammed sürgünden sonra önce

⁴⁷ Alkadârî, *Ziyâ-yı Kafkâsiyye* gazetesi, Tiflis, 1880, sy. 46, 1879; sy. 10-11-13.

⁴⁸ Alkadârî, *Dîvânul-Memnûn*, 184.

⁴⁹ Nurali b. Eş-Şeyh Hasan el-Kazânî, *el-Avâtîful-Hamîdiyye fis-Seyâhâti'n-Nûriyye*, (Kazan: Matbaa-i Kerîmiyye, 1907), 27.

⁵⁰ Remzî, *Telfikül-Ahbâr*, 2: 340-341.

Kazan'a, daha sonra Heşterhan'a gitmiş ve 1294/1877 senesinde vefât edene kadar orada yaşamıştır.⁵¹

Matbaacılığın Kazan ve çevresinde, Kafkasya'ya göre daha erken başlaması sebebiyle, bu iki bölge arasında kitap alış-verişi konusunda da sıkı bir ilişki var olmuştur. Kafkasya'da matbaacılık başlamadan önce Arapça taş baskısı Kuran, fıkıh, Arapça gramer ve tasavvuf kitapları, Kafkasya'ya Tataristan'dan getirilmekteydi. *el-Fıkhü l-ekber, Muhtasarü l-vikâye fî Şerhi l-Hidâye, Eyyuhe l-veled, Kasîdetü l-burde* ve diğerleri Kafkasya'da okunan Tataristan baskısı eserlerdir.⁵²

Sadece Kafkasya ve Tataristan arasında değil, bilakis Çarlık Rusya'sı işgali altında yaşayan tüm Müslüman ülkeleri arasında ilmî, siyâsî ve ticarî yönden sıkı ilişkiler olmuştur. Bu ilişkiler bölgenin Sovyet işgaline girmesine kadar devam etmiştir. Sovyet döneminde bu halklar arasındaki tüm bağlar koparılmış ve herkesin kabul ettiği "Rusya Müslümanları" tabiri kullanımdan kaldırılarak bölgesel isimler tercih edilmiştir. Yine tüm Müslümanların ortak elifbası bu dönemde değiştirilerek, Kiril elifbasının bölgesel kullanımına ağırlık verilmiştir. Böylece Rusya'da yaşayan Müslümanları birleştiren en önemli bağ da koparılmış oluyordu.

9. KAFKASYA'DA ŞİİLİK

Nezîr Durkilî, *Nüzhetü l-ezhân* eserinin ilk kısmında Derbent âlimlerinin biyografisine yer vermektedir. Bu âlimlerin özellikle XVIII-XIX. asırlarda yaşayanları, şîî âlimleridir. Müellif, bu âlimlerin biyografisini verme gerekçesi olarak, şîîlerin kible ehline olduğunu göstermektedir. Kible ve ilim ehline olan saygıdan dolayı müellif, bazı şîî âlimlerden bahsetmeyi uygun görmüştür. Mirza Muhammed Kazım ed-Derbendî, Nezer Ali Ahund ed-Derbendî, Kadı Ağamir Ahmed Ahund ve diğerleri, eserde ismi geçen şîî ulemâdandır.⁵³

Kafkasya'da yapılmış Sünnî âlimlere ait birçok ilmî çalışmalarda, Şîî âlimlere de yer verildiğini görmemiz mümkündür. Aynı şekilde Şîî âlimlerin eserlerinde de Sünnî ulemânın biyografilerine yer verildiğini görmekteyiz. *Nüzhetü l-ezhân* eserinde de biyografisi verilmiş olan ve Durkilî'nin "Hiç mutaassıb değildi" sözleriyle nitelediği Azerbaycanlı Şîî edebiyatçı ve tarihçi

⁵¹ Remzî, *Telfiku l-Ahbâr*, 2: 400.

⁵² Османова Милена Нуриевна, 'Казанская Старопечатная Книга В Дагестане', *Вестник Института Языка, Литературы и Искусства им. Г. Цадасы*, (2013), 4: 51-58.

⁵³ Durkilî, *Nüzhetü l-Ezhân*, v. 12.

Abbaskulu Ağa Bakıhanov (1794-1847) bunlardan biridir.⁵⁴ Bakıhanov, Kafkasya tarihi hakkında yazdığı *Gülüstan-i İrem* adlı eserinin son bölümünü, bölgede eserleri veya başka bir yetenekleriyle meşhur olmuş şahısların biyografisine ayırmıştır. Müellif burada Şîî âlimlerle beraber çok sayıda Sünnî âlimin biyografisine de yer vermiştir. Seyyid Yahya Şîrvânî (1410-1462), Şeyh Yusuf Müskürî (v. 1485), Mevlana Kemâleddîn Mesud Şîrvânî (v. 1500) ve diğerleri bunlardan bazılarıdır.⁵⁵

Çarlık Rusyası'nın Şîî ve Sünnîler arasında sorunlar çıkartarak kendi hükmünü güçlendirme çabalarına karşı, bölgede ılımlı dil kullanan bir diğer yazar da Hasan Alkadârî'dir. Alkadârî, hem Arapça hem de Türkçe (Azerbaycan lehçesinde) eserler kaleme almıştır. Müellif bu eserlerden özellikle *Dîvânu'l-Memnûn*'da Ehl-i Beyt'i öven şiirler kaleme almış, bölgede bulunan Şîî halka vaazlar vermiş ve Şîî âlimlerle müzakereler yapmıştır. Alkadârî, bu düşüncelerinden dolayı Şîîlikle suçlanmışsa da, diğer eserleri incelendiği zaman onun mezhepte Şâfiî, itikatta Eş'arî olduğu açık bir şekilde görülmektedir.⁵⁶

Şîî âlimleri arasında Ehl-i Sünnet düşünceleri hakkında alışılmadık bir üslup kullanan bir diğer âlim, Bakı şehrinin kadılığı yapmış olan Mir Muhammed Kerîm'dir (1855-1938). Kurân'ı ilk defa Azerbaycan diline çeviren ve tefsîrini yapan bu Şîî âlim, eserinde "Ömer'in isâbetli tedbirleri" gibi ifadeler kullanmaktadır. Müellifin, bu üç cildlik tefsîrinin kaynakları arasında zikrettiği tefsîrlerin büyük bir bölümü de Sünnî âlimlerin eserleridir. Fahrüddîn er-Razî, Taberî, Nesefî, Kadı Beyzâvî, İsmail Hakkı Bursevî bu âlimlerden bazılarıdır. Burada önemli olan bir diğer nokta, Sünnîlik hakkında çok ılımlı ifadeler kullanılan bu eseri, yine Şîî mezhebinden olan meşhur Azerbaycan hayırseveri Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in (1823-1924) kendi imkânlarıyla bastırmasıdır. Mir Muhammed Kerîm, bu çalışmaları sebebiyle Sovyet rejiminin takibine uğramış ve 1938 senesinde ölüme mahkûm edilmiştir.⁵⁷

⁵⁴ Durkili, *Nüzhetu'l-Ezhân*, v. 216.

⁵⁵ Abbasqulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem*, (Bakı : Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 2000), 87-88.

⁵⁶ Alkadârî, *Dîvânu'l-Memnûn*, 18-23. Müellifin fikhî görüşleri hakkında daha fazla bilgi için Bk. *Cirâbu'l-Memnûn*, (Temirhanşürâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye, 1912).

⁵⁷ Mir Muhammed Kerîm el-Alevî el-Hüseynî el-Müsevî el-Baküvî, *Kitâbu Keşfi-l Hakâyık An Nuketil-Âyât ve'd-Dekâik*, (Bakı: Kaspi Gazetesi Matbaası, 1322/1905), I-427; Ziya Bünyadov, *Qırmızı Terror*, (Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2017), 251-255.

Kafkasya'da yaşayan Sünnî ve Şîî âlimlerin bu ortak amaca hizmet eden düşüncelerine, İslam âleminin başka bir bölgesinde rastlamak zordur. Bunun en büyük nedeni, bölgenin Rusya işgali altında bulunmuş olmasıdır. Bölgeyi Hristiyanlaştırmada başarısız olan Çarlık Rusyası, ikinci bir hamle olarak Şîî-Sünnî çatışması çıkarmak için çalışıyordu. Bunun farkında olan hem Sünnî, hem de Şîî ulemâ, halkı örgütleyerek bu çatışmanın çıkmasını engellemiştir. Kafkasya'da yaygın olan Nakşibendî tarikatının Ehl-i Beyte olan yaklaşımı da bu çatışmayı önleyen bir diğer önemli noktadır. Mezhep çatışmasını önlemek için yapılan çalışmalar sadece dîn âlimleri ile sınırlı kalmamış, yerel yöneticiler ve şâirler tarafından da güçlü bir şekilde desteklenmiştir. Meşhur Azerbaycan şâirleri Seyid Azim Şirvânî ve Mirza Elekber Sabir, şiirlerinde Şîî ve Sünnî çatışmalarını eleştirmiş, bu düşüncede olanlara mizâhî tarzda uyarılarda bulunmuşlardır. Yine Kuzey Azerbaycan bölgesinde İlisu Sultanlığının yöneticisi olan Danyal Sultan, kendi mührünün üzerine Ehl-i Beyti öven mısralar yazdırmıştır.⁵⁸

Özetle söylemek gerekirse, Kafkasya'da mezhep çatışması halkın büyük bölümünün desteği ile kesin bir şekilde önlenmişti. Şah İsmail'in yaymaya çalıştığı Şîîlik, İran coğrafyasıyla sınırlı kalmış ve Kafkasya'nın siyasi konjonktürü burada radikal mezhepçiliğin oluşmasının önüne geçmiştir.⁵⁹

10. KAFKASYA'DA TASAVVUF VE SÛFÎ ÂLİMLER

Nezîr Durkilî'nin, *Nüzhetül-ezhân* eserinde biyografisine yer verdiği âlimlerin büyük bir kısmı sÛfî âlimlerdir. Müellif özellikle Şeyh Şamil'in taraftarları olan sÛfî âlimlere özel bir bölüm ayırmıştır. Bunda en büyük etken, İslâm âleminin diğer bölgelerinden farklı olarak, Kafkasya'da

⁵⁸ Əhməd Niyazov, *XIX Əsr Azərbaycanın Şimal-Qərbində (Qanux-Həftəran Vadisi) Dini Həyat, Elm və Mədərsələr*, (Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2016), 229-238; Firidun Bəy Köçərli, *Azərbaycan Ədəbiyyatı Materialları*, (Bakı: Azərənəşr, 1925), 2: 67; Halil Bal, 'Azerbaycan'da Dini Tolerans ve Mezhep İhtilaflarının Kaldırılması İçin Yapılan Çalışmalar', (*Kafkasya'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Bakü, 1998), 171-182; Eldar Əzizov, *Difai XX Əsrin Əvvəllərində Erməni-Azərbaycanlı Münaqişəsinin İlk Tarixi Şərtləri və Səbəbləri*, (Bakı: CBC Polygraphic Production, 2009), 25, 61-62.

⁵⁹ Kafkasya'da yazılmış eserleri araştırdığımız sırada Şîîlikle ilgili yazılmış bir yazma eserin ilk sayfasına ulaştık da, eserin kendisini bulma imkânımız olmadı. Eserin ismi şu şekildedir: الأئمة الاثني عشرية وعقيدة أهل السنة والشيعة فيهم ومناقبتهم ومزاياهم وبعض اقوال مما جاء عن أكابر أهل البيت من مزيد التناء علي الشيخين لعلم برائتهما مما يقول الشيعة والروافضة. Eserin içeriğine ulaşamadığı için müellifinin de kim olduğu bilinemedi.

tasavvuf âlimleri ile diğer İslâmî ilimler alanındaki âlimler arasında bir ayrımın olmamasıdır. Diğer bir neden ise, bölgede cihada önderlik edenlerin veya daha kapsamlı bir ifadeyle, Rusya'nın kültürel ve siyasi baskısına karşı halkı bilinçlendiren ve rehberlik eden şahısların sûfî âlimler olmasıdır.

Bölgedeki âlimlerin büyük bir bölümünün Nakşibendî tarikatına bağlı olduğu bilinmektedir. Kafkasya'da tasavvufî kimliği olmayan âlim yok denecek kadar azdır. Bunun nedeni, iç savaşlarla uğraşan bölge insanının, XIX. asrın başlarında İsmail Şirvânî'nin Hâlid-i Bağdâdî'den icâzet alarak başlattığı tasavvufî hareket sayesinde ilmî çalışmalara yönelmeleridir. Şah İsmail'in bölgeye hâkim olmasıyla büyük bir kesintiye uğrayan ilmî çalışmaların, bu tarihten sonra ciddi bir hareketlilik gösterdiği müşâhede edilmektedir. Sûfîlerin faaliyetleri sadece ilmî araştırmalarla kalmamış, bilakis hayatın her alanına nüfûz etmiştir. Âdetlerle ve örfle yönetilen Kafkasya coğrafyası, sûfîlerin çabaları sayesinde İslâmî kurallara göre yönetilmeyi kabul etmiştir. Bunun sonucu olarak İmam Şamil'in rehberliği altında birleşmeyi başarmış ve Rus Çarlığına karşı toplu bir mücadele yapılabilmektedir.⁶⁰

Bölgedeki ilmî hareketliliğin tasavvuf kaynaklı olmasına bağlı olarak, çok sayıda tasavvuf konuları içerikli manzûmeler, tarikat âdabını anlatan eserler ve menkıbe türü kitaplar yazılmıştır. Şuayb el-Bâkinî'nin *Tabakâtı* ve *el-Ferîdetü'l-muhammese'si*,⁶¹ Cemâleddîn Gâzigumûhî'nin *el-Âdâbu'l-Mardıyye'si*,⁶² Hacı Osman ez-Zâhûrî'nin *Tuhfetü'l-ahbâbı*, Muhammed el-Yarâğî'nin *el-Kasîdetü'l-kubrâ'sı*⁶³ bu eserlerden yayımlanmış olanlarıdır. *Nüzhetü'l-ehzân* eserinde, bölge âlimleri tarafından tasavvuf alanında yazılmış birçok kitap ismi bulunmaktadır. Bu eserlerin büyük bir kısmı yazma eser halinde ya da ismi başka bir kaynaktan geçmemektedir. Eser bu yönüyle nadir bir kaynak niteliğindedir. *el-Minahu'l-Mekkiyye fi Şerhi'l-Hemeziyye*, *Kitâbu z-Zâcir an Kavmin Yettebiûneş-Şeytâne'l-Fâcir*, *Tuhfetü'l-ibrâr* ve diğerleri bu eserlerden bir kaçıdır. XIX. asırda tasavvuf ve

⁶⁰ Alkadârî, *Âsâr-i Dağıstan*, 16-17; Магомед-Расул Омаров, *Ислам В Дагестане История Становления И Развития*, (Махачкала: Ано Иац Фикр, 2014), 56-77.

⁶¹ Şuayb Efendi ed-Dağıstânî el-Bâkinî, *el-Ferîdetü'l-Muhammesetu'l-Ehadiyye*, (Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye li-Muhammed Mirza Mavrâyo, 1908).

⁶² Cemâleddîn Gâzigumûhî, *el-Âdâbu'l-Mardıyye fi'l-Tarîkati'n-Nakşibendiyye*, (Temirhanşûrâ: Muhammed Mirza Mavrâyeve Matbaası, 1907).

⁶³ Muhammed el-Yarâğî, *el-Kasîdetü'l-Kubrâ*, (Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye li-Muhammed Mirza Mavrâyo, 1910).

diğer alanlarda yapılan çalışmaların büyük bir kısmı yazma eser halindedir. Ancak XX. asrın başlarından itibaren matbaacılığın bölgede yayılmasına bağlı olarak önemli eserlerin bir kısmı bu matbaalarda yayımlanmıştır.

Kafkasya'da tarikatların etkisi o kadar güçlü olmuştur ki, yetmiş yıllık katı Sovyet yönetimi bile, bu etkiyi yok etmeyi başaramamıştır. Nezâr Durkilî'nin bu eseri, buna bâriz bir örnektir. Her ne kadar büyük şehir merkezlerinde İslâmî çalışmalar yasaklansa da, ücra köylerdeki çalışmaların önü alınamamıştır. Eserin yazıldığı tarihe (1933) bakıldığı zaman, bunu açık bir şekilde görmek mümkündür. Yine tüm engellemelere rağmen Nakşibendîlik, Azerbaycan'ın kuzeyinde Sovyet döneminin sonuna kadar varlığını muhâfaza etmiştir. Hacı Muhammed Nasih Efendi önderliğinde tarikat, ateizm ideolojisine karşı İslâmî değerleri muhâfaza etmeğe çalışmıştır.⁶⁴

Kıscacası son dönem Kafkasya'sında en önemli etken tasavvuftur. Diğer olaylar tasavvufî faaliyetlere bağlı olarak gelişmiştir. Bölgenin ilmî, siyâsî ve günlük hayatında büyük değişimlere neden olan tasavvufî çalışmalar yeterli ilgiyi görmemiştir. Bölge âlimlerinin yaptığı çalışmaların büyük bir kısmı hala yazma eser veya taş baskısı halindedir. İsmail Siraceddin Şirvânî ve Hamza Nigârî gibi sûfî şeyhlerin hayatı ve eserleri hakkında bazı çalışmalar yapılmışsa da, bölgenin önemli tasavvufî şahsiyetlerinin birçoğu hala tanınmamaktadır.⁶⁵

SONUÇ

Tarih ve biyografi alanında yazılan eserlerin Kafkasya bölgesinin öğrenilmesinde müstesna yeri vardır. Bu alanda günümüze kadar bulunmuş en son yazılan eserlerden biri *Nüzhetül-ezhân* eseridir. Nezâr Durkilî'nin tam olarak bitiremediği bu eser, yarım haliyle bile çok önemli kaynaklardan sayılmaktadır.

⁶⁴ Hacı Muhammed Nasih Efendi'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için Bk. Ahmed Niyazov, *XIX Əsr Azərbaycanın Şimal-Qərbində (Qanix-Həftəran Vadisi) Dini Həyat, Elm və Mədrəsələr*, 111-123.

⁶⁵ Kafkasya bölgesindeki yazma eser katalogları için Bk. Амри Шихсаидов, *Дзгестанские святые. Книга вторая*, (Махачкала: Эпоха, 2008); Н. Мамед-заде, З. Закарияев, А. Наврузов, Амри Шихсаидов, *Каталог арабских рукописей и старопечатных книг. Коллекция Дийа'аддина Йусуф-хаджи ал-Курихи*, (Москва: Восточная литература, 2011); Enes Halidov, *Delîlu'l-Matbûâtîl-Arabiyye fî Rusiya*, (BAE: Merkezü Cemiyetî'l-Mâcid li's-Sekâfe vet-Turâs, 1429/2008).

Genel olarak XIX. asırda yaşamış Kafkasyalı âlimlerin hayatlarından bahseden eserde, Sünnî ve Şîî âlimlerin biyografilerine yer verilmekte ve mezheb konusunda bir ayırım yapılmamaktadır. Ayrıca Kafkasya tarihinde unutulmaz bir yeri olan Şeyh Şamil'in cihâdına ayrı bir bölüm tahsis edilmiş ve bu bölümde Şeyh Şamil'in biyografisi ile beraber, onun yanında bulunan mücâhid âlimlerin de biyografilerine yer verilmiştir. Eserde ağırlıklı olarak XVIII. ve XIX. asırda yaşamış iki yüz civarında âlimin biyografisine yer verilmiştir.

Nüzhetü'l-ehzân eserinin bir diğer özelliği, bölge âlimlerinin yazdığı eserlerin adeta bir listesini vermiş olmasıdır. Buradan hareketle, bölgede okunmakta olan kitaplar hakkında bilgimiz olmakta, ayrıca ismi başka kaynaklarda geçmeyen eserlerden haberdar olmaktadır. Müellif kitabında, diğer âlimlerin eserleriyle beraber, kendisinin yazdığı bazı eserlerin isimlerini de burada zikretmektedir. Bu eserlerden *مرات الزمان في تاريخ داغستان* isimli günümüze ulaşmayan eser, başka hiçbir kaynaktan zikredilmemektedir.

Fıkıh alanında da uzman olan Durkilî'nin eserinde Şîî âlimlerin hayatı hakkında verdiği bilgiler ve kısa açıklamaları aslında müellifin Şiîliğe bakış açısını da yansıtmaktadır. Müellifin bu görüşleri bölgedeki diğer âlimlerin görüşleriyle paralellik göstermektedir.

Bölgede yaşanan savaşlar nedeniyle matbaacılığın çok geç bir dönemde faaliyete başlamasından dolayı, Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan bölgelerindeki Sünnî âlimlerin eserlerinin büyük bir bölümü hala yazma eser halindedir. 1900'lü yıllarda başlayarak İslâmî ilimler alanında yazılmış eserlerin taş baskı halinde yayımlanması, Sovyet işgalinin başlamasıyla birlikte durdurulmuştur.

Rusya Müslümanlarının ilmî çalışmalarında Arapça veya Türkçeyi ortak bir dil olarak kullanmaları engellenmiş, bunun yerine mahallî diller veya Rusça zorunlu kılınmıştır. Sovyet sonrası dönemde, Rusya'da yaşamış Müslüman âlimlerin eserleriyle bağlı ciddi çalışmalar yapılıyorsa da, bu çalışmalar genellikle Rusça yapılmaktadır. Bu eserlerin yazıldıkları orijinal dille yayımlanması için yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akûşî, el-Hâc İlyâs b. Şeyhu'l-İslâm Ali. *Fer'u Âsâri Dâğıstan*, Dağıstan: yy, 1990.
 Alkadârî, Hasan. *Âsar-ı Dağıstan*, Bakı: Evvelimci Şirketi Matbaası, 1903.
 Alkadârî, Hasan. *Cirâbul-Memnûn*, Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye, 1912.
 Alkadârî, Hasan. *Dîvânul-Memnûn*, Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye li-Muhammed Mirza Mavrayev, 1911.

- Bakıxanov, Abbasqulu Ağa. *Gülüstanı-İrəm*, Bakı: Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 2000.
- Bâkinî, Şuayb Efendi b. İdris. *Tabakâtu'l-Havâcêgâni'n-Nakşibendiyye ve Sâdâtu'l-Meşâihîl-Hâidiyyeti'l-Mahmûdiyye*, Dimaşk: Dâru'n-Numân lil-Ulûm, 1996.
- Bâkinî, Şuayb Efendi b. İdris. *el-Ferîdetu'l-Muhammesetu'l-Ehadiyye*, Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye li-Muhammed Mirza Mavrâyov, 1908.
- Bakûvî, Mir Muhammed Kerîm el-Alevî el-Hüseynî el-Müsevî. *Kitâbu Keşfi'l Hakâyık An Nuketil-Âyât ve'd-Dekâik*, Bakı: Kaspi Gazetesi Matbaası, 1322/1905.
- Bal, Halil. *Azərbaycanda Dini Tolerans ve Mezhep İhtilaflarının Kaldırılması İçin Yapılan Çalışmalar; Kafkasyada İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Bakü: 1998.
- Bala, Mirza. 'Dağistan' *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı (M.E.B), İstanbul: MEB Yayınları, 1986.
- Bünyadov, Ziya. *Qırmızı Terror*, Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2017.
- Çûhî, Muhammed Ali b. Muhammed Mirza el-Dağistanî. *Mesâil ve Ecvibe*, Bahçesaray: Tercüman matbaası, 1903.
- Dağistânî, Abdullatif. *Hubuku'n-Nucûm fi Tarîfâti'l-Ulûm*, Temirhanşûrâ: Matbaatu Muhammed Mirza Mavrâyov, 1910.
- Dağistânî, İlyas ez-Zudagârî. *Süllemu'l-Mürîd*, Kazan: el-Matbaatu'l-Kerîmiyye, 1331/1904.
- Durkilî, Nezir. *Âsârü'l-İlmiyyetu'l-Altûniyye (el-İtikâdu'l-Kavîm)*, nşr. Ebû Bekr Sehâve Durkilî, Mahaçkala: Dâru'l-Âsârî'l-İlmiyyeti'l-İslâmiyyeti'd-Dâğistâniyye, ts.
- Gazânişî, Ebû Süfyân. *Sefnetu'n-Necât*, Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye, 1908.
- Gazânişî, Ebû Süfyân. *İrşâdu's-Sıbyân*, Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye, 1909.
- Gazânişî, Ebû Süfyân. *Amintazanı Tercümesi*, Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye, 1910.
- Gazânişî, Ebû Süfyân. *Hazır Derman*, Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye, 1910
- Gazânişî, Ebû Süfyân. *Acem Ferâiz*, Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye, 1913.
- Gazânişî, Ebû Süfyân. *Süllemu'l-Lisân*, Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye, 1915.
- Gazânişî, Ebû Süfyân. *el-Hidmetu'l-Meşkûra fi'l-Lûğati'l-Meşhûra*, Buynaksk, yy, 1925.
- Gazânişî, Ebû Süfyân. *el-Burhânü'l-Kâtî' fi İsbâti's-Sânî: Ahmet Niyazov Özel Koleksiyonu*.
- Əzizov, Eldar. *Difai XX Əsrin Əvvəllərində Erməni-Azərbaycanlı Münaqişəsinin İlk Tarixi Şərtləri və Səbəbləri*, Bakı: CBC Polygraphic Production, 2009.
- Fetâvâ Kâfiyye ve Ecvibe Şâfiyye Min Ulemâi Mekkete'l-Mükərreme fi Hakkil-Mesâilil-Letî İhtelefe Fihâ Ulemâu Diyâr-i Dâğistân*, Temirhanşûrâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye li-Muhammed Mirza Mavrâyev, , ts.
- Gâzigumûhî, Abdurrahman. *Tezkiretu Abdirrahmân b. Seyyid Üstâz Şeyhu't-Tarîka Cemâleddîn el-Hüseynî fi Beyâni Ahvâli Ahâli Bilâdi Dâğistân ve Çeçen*, Tiflis, 1285.
- Gâzigumûhî, Cemâleddîn. *el-Âdâbul-Mardiyeye fi't-Tarîkati'n-Nakşibendiyye*, Temirhanşûrâ: Muhammed Mirza Mavrâyev Matbaası, 1905.
- Halidov, Enes. *Delîlu'l-Matbûâtî'l-Arabiyye fi Rusiya*, BAE: Merkezi Cemiyeti'l-Mâcid li's-Sekâfe ve't-Turâs, 1429/2008.
- Kaçalın, Mustafa S. 'Elifbâ'. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Karahî, Muhammed Tâhir. *Kafkasya mücâhidi Şeyh Şâmil'in Gazavâtı*, çev. Tâhir el-Mevlevî, Dâru'l-Hilâfe: Matbaa-i Âmidî, 1333/1915.
- Karahî, Muhammed Tâhir. *Şerhu'l-Mefrûd*, Bağçasaray: Matbaatu Tercüman, 1903.

- Kayayev, Ali. *Terâcim-i Ulemâ-yi Dağıstan; Dağıstan Bilginleri Biyografileri*, nşr. Tuba İşınsu Durmuş-Hasan Orazayev, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Kazânî, Nuralı b. Eş-Şeyh Hasan. *el-Avâtıfı'l-Hamîdiyye fıs-Seyâhâti'n-Nürıyye*, Kazan: Matbaa-i Kerîmiyye, 1907.
- Köçerli, Firidun Bøy: *Azərbaycan Ədəbiyyatı Materialları*, Bakı: Azərneşr, 1925.
- Kurtuluş, Rıza. 'Kumuklar'. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Muhammed Seyyid b. Cemâleddîn. Târîhu'l-Âdâbi'l-Arabiyye fi Dâğıstân, *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb*, Bağdad: 1963.
- Niyazov, Əhməd. *XIX Əsr Azərbaycanın Şimal-Qərbində (Qanux-Həftəran Vadisi) Dini Həyat, Elm və Mədrəsələr*, Bakı: Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2016.
- Pekacar, Çetin. 'Kumuk Türklerinin Ansiklopedik Âlimi, Eğitimci, Yazar ve Şair Abusupiyan Akayev'. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 9, Ankara: 2000.
- Remzî, Muhammed Murâd. *Telfiku'l-Ahbâr ve Telkîhu'l-Âsâr fi Vakâi Kazân ve Bulğâr ve Mulûki-t-Tatâr*, thk. İbrahim Şemsuddin, Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Ebu'l-Hasan Ali b. Abdulhamîd el-Gazigumûhî. nâsîh: Muhammed Tâhir b. Şeyh Selâm, *Tâvârihü Dâğıstan*, 1974.
- Tanç, H. İbrahim. 'Kumuk Türkleri'nden Ebüsüfyan (Abusupiyan) Akayevin hayatı ve eserleri', *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 23, Erzurum: 2004.
- Ünsizadə, Cəlâl. *Əqaid və Nəsaih*, Tiflis Ziya Matbaası, 1883.
- Yarâğî, Muhammed. *el-Kasidetul-Kubrâ*, Temirhanşürâ: el-Matbaatu'l-İslâmiyye li-Muhammed Mirza Mavrâyov, 1910.
- Zâhûrî, Hacı Osman Efendi. *Tuhfetul-Ahbâbi'l-Hâlidıyye fi Şerhi'l-Kasidetil-Mahmûdiyye*, Temirhanşürâ: Matbaatu Muhammed Mirza Mavrâyov, 1914.
- Ziyâ-yı Kafkâsiyye* gazetesî, Tiflis, 1880.
- Абдуллаев, М. А. *Триумф и Трагедия Шейх-Уль-Ислама Дагестана али-Хаджи Акушинского*, Махачкала: Эпоха, 2013.
- Дугричилов, Муртазали. *Свобода В Поисках Признания*, Дагестан: Литература Северокавказской Эмиграции, 2008.
- Дургели, Назир. *Услада умов в биографиях дагестанских ученых*, çev. А. Р. Шихсаидов, Альфрид Бустанов, М. Кемпер, Москва: Марджани, 2012.
- Иванович, Козубский Евгений. *История Города Дербента*, Темир- Хан-Шура: Русская Типография В. М. Сорокина, 1906.
- Мусаев М.А. *Биографии Дагестански Ученых-Богословов, Противников Имама Шамиля*, в Изложении Али ал-Гумуки (Каяева), Дагестан: Фундаментальные исследования, 6, 2014.
- Н. Мамед-заде, З. Закарияев, А. Наврузов, А. Шихсаидов. *Каталог арабских рукописей и старопечатных книг, Коллекция Дийа'аддина Иусуф-хаджи ал-Курихи*, Москва: Восточная Литература, 2014.
- Наврузов, А.Р. 'Дискуссии об иджитхаде и таклиде среди дагестанских улемов первой четверти XX в', *МИР ИСЛАМА/PAX ISLAMICA*, 11, Москва: 2013.
- Нуриевна, Османова Милена. 'Казанская Старопечатная Книга В Дагестане', *Вестник Института Языка, Литературы и Искусства им. Г. Цадасы 4*, Дагестан: 2013.

Нуриевна, Османова Милена. *Каталог Печатных Книг На Арабском Языке, Выпущенных Дагестанскими Издателями В России И За Рубежом В Начале XX Века*, Махачкала: Российская Академия Наук Дагестанский Научный Центр Институт Истории, Археологии И Етнографии, 2008.

Омаров, Магомед-Расул, *Ислам В Дагестане История Становления И Развития*, Махачкала: Ано Иац Фикр, 2014.

Р.Ф. ИИАЭ ДНЦ РАН, Ф. 30, Оп. 2, н. 108.

Рифовна, Сафиуллина Резеда. *Печатная Книга На Арабском Языке У Татар (1801-1917 гг.)*, Казан, 2001.

Фонд М.С. Саидова (Ф.М.С), н. 95, Р.Ф. ИИАЭ ДНЦ РАН.

Шихсаидов, Амри. *Дагестанские святыни. Книга вторая*, Махачкала: Эпоха, 2008.